

naleerde onevenwichtigheden en Wijmans' zo nu en dan wat grote stappen in de tijd bij de weergave van het naoorlogse debat, vrees ik dat hij zich aan de periode na 1945 enigermate heeft vertild. Dat is te betreuren omdat die periode in zijn qua onderwerp belangrijke, terecht breed opgezette en serieuze studie daardoor achterblijft bij de veel samenhangender beschreven vooroorlogse ontwikkelingen.

B. Reinalda

J. C. Visser, *Bedrijfsbezetting. Het verleden van een nieuw actiemiddel. Historisch-comparatief onderzoek naar een industrieel actiemiddel 1873-1983, in het bijzonder in Italië, 1920, Frankrijk 1936-37, en Nederland, 1965-'83* (Dissertatie Rotterdam, IISG Studies + Essays 1; Amsterdam: Stichting Internationaal Instituut voor sociale geschiedenis, 1986, 413 blz., ISBN 90 6861 006 6).

In deze diachroon-vergelijkende studie volstaat de auteur niet met beschrijving maar toetst hij aan begrippelijke en theoretische inzichten uit sociologische en sociaal-historische literatuur over industriële acties. Het boek opent met een definitorisch en theoretisch hoofdstuk. De definitorische exercitie betreft vorm en doel van actiemiddelen, waarbij bedrijfsbezettingen van andere wapens, vooral stakingen, worden onderscheiden. Verder gaat Visser in op de rationaliteit van de keuze van de actiemiddelen, in het bijzonder de relatieve voor- en nadelen van bezetting. Centraal plaatst hij de vraag, of bedrijfsbezettingen duiden op radicalisering in die zin dat zij bedrijfsdemocratie als oogmerk hebben, dan wel of zij gewoon een middel onder de actiemiddelen, een tactisch alternatief voor staking zijn.

In hoofdstuk II volgt een beknopt overzicht van de bezettingsacties vanaf hun eerste optreden, Polen 1873, tot 1980. Behalve de in de ondertitel vermelde gevallen passeren twintigste-eeuwse bezettingsacties in andere Europese landen en in de USA de revue. De uitsluiting van deze andere landen uit het verdere onderzoek wordt door Visser niet nader verklaard, behalve ten aanzien van Rusland 1917-1920 en Spanje 1936-1937 met het argument dat de bezettingsgolven daar en toen vooral politiek-revolutionair geïnspireerd waren, dus niet gericht op de beslechting van industriële conflicten.

Hoofdstukken III-VI behandelen de in de ondertitel vermelde historische cases, waaronder (VI) overigens ook enkele 'voorbeeldige' bezettingen 1971-1974, namelijk de scheepswerf te Clydebank, Schotland, de Franse Lip-fabrieken en Enka Breda. Hoofdstuk VII bespreekt voor één land, Nederland, als voorbeeld een langere periode, 1965-1983. Elke bezettingsgolf wordt in een historische context geplaatst: sociaal-economische ontwikkeling (conjunctuur), de kenmerken van het stelsel van arbeidsverhoudingen in het land en de periode in kwestie en ook de staalkaart der politieke verhoudingen zoals die telkens was. Vanuit zulke structurele en momentane omstandigheden kenschetst Visser de spanningssituaties waarin niet naar het gebruikelijke stakingswapen maar naar bezetting is gegrepen. In dit verband krijgt telkens de voorgeschiedenis ruime aandacht. Het verhaal van elke bezettingsgolf annex voorgeschiedenis omvat aanloop, zenith en wegebben, de differentiële frequentie naar bedrijfstakken en regio's, de motieven, eisen en houdingen van werknemers, werkgevers en overheid, juridische aspecten en de uiteindelijke resultaten en effecten. Aan werknemerszijde vangt uiteraard vooral het vraagstuk van de radicalisering van doel en middelen Visser's interesse. Via deze meer-dimensionele aanpak wil de auteur aan zijn tekst kracht van verklaring verlenen.

Het besluit zet de bevindingen in historisch-comparatief licht en speurt zo naar overeenkomsten en verschillen. Een der conclusies is dat bezettingen zich afspelen in geconcentreerde golven, die samenhangen met situaties van politieke crisis en radicalisering. Op economisch vlak is er in het ene geval wel, in het andere geen sprake van depressie. Bedrijfsbezettingen passen kennelijk anders dan stakingen in min of meer uitzonderlijke maatschappelijke situaties. Vandaar ook hun golfkarakter en onderlinge tijdsafstand, die tevens het 'leereffect' bij werknemers zwak doet zijn. Aan werknemerskant blijken de actieoogmerken divers te zijn: loonstrijd, verzet tegen reorganisaties en sluitingen, alsmede vakbondsrechten in de onderneming. Overigens vindt de lezer, zoals duidelijk moge zijn, behalve antwoord op de door Visser als centraal naar voren geschoven vraag, ook analyses van de factoren die opkomst, verloop en verschillen in spreiding over bedrijfstakken en regio's verklaren.

De behandeling die de bezettingsgolven bij Visser ondergaan, is dus complex en dat is ook nodig. Politieke, institutionele, sociale, economische en 'événementielle' dimensies worden belicht. In het verhaal van de golven zitten statistische en narratieve elementen. Naast systematisch werkende factoren komen ook naar land en tijdsgewricht bijzondere historische omstandigheden voor het voetlicht.

Is het terecht dat bezettingen uit het repertoire van industriële actiemiddelen worden gelicht voor apart onderzoek? Visser laat zich mede inspireren door de recentere golven van het actiemiddel. In zijn conclusies benadrukt hij het historisch-discontinue optreden van bezettingen. Anderzijds lijkt hij te menen dat dit wapen zich tegenwoordig in het repertoire genesteld heeft, althans niet meer als zo uitzonderlijk wordt ervaren in publieke opinie en media. Geheel duidelijk is de auteur op dit punt echter niet. Zijn studie van Nederland sluit in 1983 af: is echter nu, in het huidige sociaal-economische en politieke klimaat, de bezettingsneiging niet verschrompeld? Afgezien van dit actuele aspect, verdienen bedrijfsbezettingen met hun kennelijk van stakingen onderscheiden karakter aparte geschiedwetenschappelijke interesse. Studie van afzonderlijke industriële actievormen gunt ons immers zicht op het pluriforme aanzien van het industriële conflict, waarvan tot nu toe vooral stakingen in het historisch oog zijn gesprongen.

Kwestieus is de uitsluiting van USSR en Spanje, ondanks het hierboven vermelde argument dat Visser aanvoert. Deze uitsluiting geeft bij voorbaat richting aan de bevindingen inzake de actiedoelen. Ook signaleert Visser zelf dat industriële acties, waaronder stakingen, politieke oogmerken kunnen hebben. De grenzen tussen extern-politieke en intern-industriële doelen en inspiraties zijn dus kennelijk niet zo scherp te trekken. Bovendien benadrukt Visser bij de door hem behandelde cases van bedrijfsbezettingen een mede-bepalende invloed van politieke labiliteit en radicalisering. Een andere kwestie is die van de maatstaven volgens welke de wel behandelde cases zijn geselecteerd. Waarom omstreeks 1936 Frankrijk wel en Groot-Brittannië of de USA niet? En waarom voor 1965-1983 Nederland als voorbeeld (prototype?) en niet bijvoorbeeld Frankrijk? Selectie mag, maar een lezer verwacht wel toelichting.

De algemene compositie van het boek is correct. Toch past hier een enkele aantekening. Hoofdstuk I is aan theoretische plaatsbepaling gewijd. In het Besluit voert Visser echter nog enkele andere theorieën op. Beter was geweest ook deze al in I te bieden. Tevens loopt in I de presentatie van begrippen en theorieën niet uit op een expliciete en omvattende hypothesevorming, die voor de lezer als zoeklicht in de empirische tekstdelen had kunnen dienen.

De studie steunt op brede literatuur en maakt wat dit betreft in het algemeen en voor zover

de recensent kan overzien, een gedegen indruk. Een restrictie geldt evenwel het economisch-historische gedeelte, waar meer voor de hand liggende publikaties dan die welke hier zijn geciteerd, gemist worden.

A. C. A. M. Bots

K. Hulpiau, *René de Clercq (1877-1932). Een monografie* (Reeks VI, nr. 116; Gent: Secretariaat van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde, 1986, 489 blz., Bfl250,-, ISSN 0770 7967).

Deze studie was oorspronkelijk een proefschrift, verdedigd aan de KU Leuven onder leiding van wijlen José Aerts, door de Academie bekroond in 1981 en thans in haar reeksen opgenomen in een gereduceerde versie, die de leesbaarheid en de frisheid ten goede is gekomen, omdat een aantal specialistische uitweidingen over bibliografische details — vereist in een doctoraat maar voor het grote publiek toch wel minder gewenst — eruit werden gewied. Ook de presentatie, met op het stofwikkeltje een foto van de zogenaamd 'oudere' dichter — hij werd nauwelijks 55 jaar — door de stilaan opnieuw gewaardeerde fotograaf Nestor Gerard komt het geheel ten goede.

Dit is een goed werk geworden. Het is in meer dan één opzicht zelfs merkwaardig te noemen. Goed, omdat het vlot is geschreven en de bewerking uitvoerig is, de indeling gedegen en weloverwogen, de verwoording adequaat. Merkwaardig, omdat het verzamelen van het materiaal duidelijk grote inspanningen heeft gevergd; ook wel langdurige, als men de datering van de voetnoten met elkaar vergelijkt. Het loopt van gedrukte bronnen (dagbladen en tijdschriften, zeldzame uitgaven en drukken) via brieven over interviews met nabestaanden en overlevenden tot het hardnekkig en met succes bekroond opspreken van privé-archieven in binnen- en buitenland.

Uit dit alles is dan een studie gegroeid, die ons dichter brengt bij figuur en betekenis — beide inmiddels in Noord en Zuid in de vergetelheid geraakt — van deze 'Vlaamse bard': een romantisch geweldenaar en melancholicus, een sociaal bewogene en een koppig flamingant, eigenzinnig, onrustig, ongeduldig en dus menselijk.

Zijn teksten zijn ondertussen nooit geheel uit het volksgeheugen weg geweest: wie herinnert zich niet levendig zijn huiselijke zangen (Moederke alleen, Mijn kleen, kleen dochterke, Hemelhuis, Tineke van Heule, Ik ben van den buiten, Lapper Krispijn, De gilde viert), zijn politiek-geladen teksten (Is 't Noorden het hoofd, Onder den helm, Aan die van Havere toen zij vergaten dat ook Vlaanderen in België lag, De Vlaamse Smeder, Gent, Er ligt een staat te sterven, Wat doen wij voor U, Vlaanderen roept, Grijpland, De koekoek, Aan Vlaanderen) of zijn van heimwee doordrenkte verzen (Ik kan u niet vergeten, Daar is maar een Vlaanderen).

In een chronologisch gehouden relaas worden zes stadia van zijn wisselvallig leven geschetst: in I zijn jeugd: de gelukkige kindertijd te Deerlijk (waar nu een René de Clercq museum is ingericht), de ongelukkige collegejaren te Tielt, waar hij voor het eerst in contact kwam met volksvreemde en taalvijandige druk van boven af, en debuteerde met poëzie; in II de stralende studententijd te Gent, waar hij bewust tot een flamingantische en socialistische levensvisie kwam en als dusdanig in de publicistiek doorbrak; in III de leraarstijd te Nijvel